

KONSTRUKCE NESUBSTANČNÍHO MODELU PRO RANĚ NOVOVĚKÝ VÝVOJOVÝ PROCES VOJENSKÉ REVOLUCE V EVROPĚ

Petr Wohlmuth

Construction of a Non-Substantive Model for the Early Modern Process of Development of Military Revolutions in Europe

The author's aim is to outline a non-arbitrary historical/sociological interpretation of history and present it in terms not autonomous with respect to the past. This study describes a construction of a non-substantive model of long-term process of development of a military revolution in Europe. Its aim is not to rely on the usual ontological presupposition of a substantive nature, causality, and totality of history. As its starting point, the study uses the actor-network-theory of Bruno Latour, with whose help it constructs a historical continuity and causality of the abovementioned process based on so-called analysis of historical agents/actors.

Petr Wohlmuth (*1973) doktorand oboru Historická sociologie na FHS UK, petr.wohlmuth@gmail.com

Keywords: military revolution, Bruno Latour, early modern period

Když jsem poprvé zavítal do pevnostního města Josefov u Jaroměře, stanul jsem v údivu před jeho rozměry a sofistikovaností třípásmového obranného systému. Můj zájem o pevnost se postupně rozšířil obecně na bastionové pevnosti jako historický typ evropské fortifikace, posléze na vojenské dějiny raného novověku a nakonec na vývojový proces vojenské revoluce, v jehož teoretickém uchopení hrají bastionové pevnosti klíčovou roli. Poté co jsem se rozhodl pro téma diplomové práce, zaměřené na analýzu vlivu bastionových pevností na dynamiku procesu vojenské revoluce v evropském raném novověku, otevřelo se přede

mnou celé pole teoretických otázek.¹ Především jsem musel zkoumání kauzality a struktury tohoto procesu hlouběji ukotvit. Hlavním důvodem bylo odmítnutí tradičního pohledu na společnost a její procesy jako na cosi neproblematicky reálně onticky existující, často přítomného v historiografii a historické sociální vědě 19. a 20. století. Jak je tedy teoretizován a jaký má význam pro historii raného novověku evropského Západu proces vojenské revoluce?

Vojenská revoluce a historiografie

Když 21. ledna roku 1955 pronesl britský historik Michael Roberts inaugurační řeč na Queens University v Belfastu, způsobil tím zlom nejen ve vojenské historii. Jako první překročil rovinu historie, zaměřující se na velké osobnosti a významné události, tedy na vojevůdce a bitvy tvořící podstatu zápletky a vyprávění. „Koncepte vojenské revoluce,“ píše Jeremy Black, „přinesla alternativu k narativním popisům, konečně se začala zabývat ústředními otázkami změny a kontinuity a jejich příčinami a následky.“² Roberts otevřel téma na pozadí dějin 16. století, z hlediska vojenské historie eminentně konfliktní doby. Celá první polovina století se nesla ve znamení nejen nábožensky motivovaných střetů, ale také italských válek, v nichž se Habsburkové a rod Valois snažili dosáhnout dominance především nad strategicky důležitou Lombardií. Italské války představovaly půdu, na které se odehrával zrychlený modernizační vývoj evropského vojenství, zejména co se týče finálního ústupu těžké tradiční aristokratické kavalérie z bojiště, růstu převahy pěchoty, příchodu efektivních palných zbraní a také permanentní profesionalizace ozbrojených sil.³

Roberts nevstupoval na neznámý terén. Jeho přínos spočíval v tom, že jako první nastínil představu sociální struktury, vývojového procesu, který nazval vojenskou revolucí. Vypracoval teorii o tom, že mezi léty 1560–1660 nastaly ve vojenství čtyři provázané procesuální transformace, které zrevolucionizovaly vojenství a vykazaly značný vliv na vývoj evropské modernity.

1 PETR WOHLMUTH, *Význam bastionových fortifikací ve vývojovém procesu vojenské revoluce*, Praha 2013 (diplomová práce). Tento text představuje shrnutí procesu vytváření teoreticko-metodologického modelu pro zpracování daného tématu. Konkrétní operacionalizace zde nastíněných teorií je v práci obsažena zejména na s. 55–144.

2 JEREMY BLACK, *A Military Revolution? A 1660–1792 Perspective*, in: *The Military Revolution Debate*, (ed.) Clifford J. Rogers, Colorado 1995, s. 95.

3 MICHAEL MALLET, CHRISTINE SHAW, *The Italian Wars 1494–1559*, Harlow 2012, s. 177–197.

Roberts tvrdí, že v druhé polovině 16. století se objevuje naléhavá otázka, jak vyřešit poměr a spojení úderné síly se stálostí v obraně v pozemní válce a obecně disciplinovat ozbrojené síly.⁴ Nejdůležitějšími postavami v tomto procesu byli nizozemští armádní reformátoři z 90. let 16. století, bratrance hrabata Mořic a Vilém Ludvík Nasavští, a o dvacet let později švédský král Gustav Adolf.⁵ Zejména Nasavští byli postaveni před nutnost zreformovat stavovské vojsko tak, aby se přinejmenším vyrovnalo armádě španělské koruny, proti které Spojené nizozemské provincie vedly v letech 1567–1659 svoji osmdesátiletou válku za nezávislost. Nasavští museli také vyřešit „problém, jak postavit efektivní armádu, schopnou sloužit jako spolehlivý nástroj státní politiky“. To sice nebyla nová otázka, ale způsob jejího řešení v jejich podání byl novátorský.⁶ Jejich reformy, postavené na silné antické inspiraci, v konečném důsledku urychlily a konceptualizovaly transformaci, v jejímž rámci byly dosud dominující chladné zbraně do značné míry nahrazeny a přečísleny novými zbraněmi palnými. Nešlo však pouze o technologii, ale také o sociální organizaci. Hlavní silou se stala disciplinovaná profesionální pěchota, bojující v menších flexibilnějších lineárních formacích, jejichž smyslem bylo uvolnit co největší objem palebné síly na nepřítele v co nejkratším čase. Klíčová byla disciplína, vznikal nový vojenský étos, „odlišující se od nezodpovědné individuální statečnosti feudálních rytířů a žoldnéřské sobecké snahy se osobně obohatit“.⁷

V souvislosti s tím průběžně výrazně rostla početnost a síla armád. Roberts poznamenává, že jestliže Filip II. byl ve druhé polovině 16. století schopen držet v šachu hlavní evropské bojiště se 40 000 muži, o sto let později překročily počty permanentní armády Ludvíka XIV. více než desetinásobek.⁸ Tyto armády

4 Zajímavé doplnění Robertsových tezí v tomto ohledu představuje Israel, zdůrazňující jako další primární motivaci reformu snahu disciplinovat vojáky, zřetelně je oddělit od civilního obyvatelstva a obecně podřídít civilním prioritám – JONATHAN ISRAEL, *The Dutch Republic. Its rise, Greatness and Fall, 1477–1806*, Oxford 1995, s. 267–270.

5 GEOFFREY PARKER, *The „Military Revolution“, 1555–2005: From Belfast to Barcelona and the Hague*, *The Journal of Military History* 69/2005, s. 206.

6 GUNTHER A. ROTHENBERG, *Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the „Military Revolution“ of the Seventeenth Century*, in: *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, (ed.) Peter Paret, Princeton 1986, s. 33.

7 G. ROTHENBERG, *Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the „Military Revolution“ of the Seventeenth Century*, s. 34.

8 MICHAEL ROBERTS, *The Military Revolution, 1560–1660*, in: *The Military Revolution Debate*, s. 19.

prodělaly proměnu směrem k permanentnosti a profesionalizaci, potřebné pro osvojení znalostí a disciplíny, nutné pro obsluhu palných zbraní a manévrování v jednotce.⁹

To vše znamenalo, že armády vyžadovaly dosud nevidané finance. Následkem toho musely evropské pomalu se absolutizující státy mnohem hlouběji sáhnout do pokladny a výrazně zlepšit fiskální disciplínu a výběr daní. Kvůli tomu musely vytvářet první permanentní centrálně řízené byrokracie, které z vojenství učinily státem kontrolovanou doménu.

V neposlední řadě byly tyto nové armády schopny realizovat mnohem dalekosáhlejší cíle. Jako příklad Roberts uvádí operace Gustava Adolfa v Říši během třicetileté války, představující dříve nemyslitelná tažení. Robertsem uvažované změny ve ztětění vyvolaly proces, který navždy změnil nejen způsob vedení války v Evropě (Okcidentu), ale jehož strukturální proměny v evropském vojenství a vojenské technologii byly kolébkou, ze které vyrostla evropská modernita: „Tato revoluce po svém dovršení výrazně ovlivnila dráhu, kterou se vydaly evropské dějiny.“¹⁰ Podle Robertse byly tyto změny nakonec „aktérem ústavní i sociální změny a nesou hlavní díl odpovědnosti za příchod nového světa, tolik se odlišujícího od starého“.¹¹ Ačkoli Roberts své závěry nerozpracoval, již jeho úvodní text představuje velkou výzvu pro historickou sociální vědu.

Na podkladě třech hlavních témat Roberts implicitně tvrdil, že v raném novověku je možné rozpoznat vývojový proces, který označil za vojenskou revoluci a jehož analýza a interpretace by se měly stát hlavním úkolem historiografie. Partikulární faktografie a narativ významných událostí byly nyní pro Robertse druhořadé.

Jeho teze v historické komunitě vyvolaly rozsáhlou diskusi. Tradiční koncepce událostní vojenské historie byla zpochybněna a Clifford Rogers poznamenává, že v návaznosti na robertsovskou debatu začali soudobí historici kromě toho ještě poprvé uvažovat o tom, že sociální a ekonomické struktury a procesy nejsou téměř výlučným předmětem jejich zájmu.¹² Robertsovy teze vydržely bez solidnější kritiky po dobu téměř dvaceti let. Pak se jim dostalo zajímavého rozvinutí, které nás přivádí přímo k našemu tématu.

9 M. ROBERTS, *The Military Revolution, 1560–1660*, s. 16–18.

10 M. ROBERTS, *The Military Revolution, 1560–1660*, s. 13.

11 M. ROBERTS, *The Military Revolution, 1560–1660*, s. 13.

12 CLIFFORD J. ROGERS, *The Military Revolution in History and Historiography*, in: *The Military Revolution Debate*, s. 1.

Parkerovo rozvinutí tématu a kritika

V roce 1976 publikuje Geoffrey Parker studii *Military Revolution 1560–1660. A Myth?*,¹³ první koncepční kritiku Robertsových tezí. Jako historik, zabývající se především španělskými dějinami raného novověku, zkoumá jiné prameny. Argumentuje, že nizozemské mořicovské reformy nebyly ojedinělé a nizozemská válka se obecně proměnila na „seminář, do něhož docházelo mnoho pozdějších proslulých velitelů“.¹⁴

Parker dále zpochybňuje tezi o početním nárůstu armád, klade důraz spíše na schopnost udržování konzolidovaných státních vojenských rozpočtů,¹⁵ ale především uvádí, že Robertsem upřednostněné taktické změny nemohly způsobit kvalitativní proměnu. Přichází s koncepcí, že klíč je nutno hledat o šedesát let dříve v nástupu nového typu fortifikací, *tracce italiennne*, bastionového opevnění. Tyto pevnosti se objevily v první třetině 16. století na italské půdě v reakci na příchod moderního dělostřelectva, schopného pálit projektily z litého železa, které deklasovalo všechny soudobé fortifikace. Když v roce 1494 francouzský král Karel VIII. vtrhl do Itálie, aby podpořil svoje nároky na neapolskou korunu, jako první disponoval dělostřelectvem tohoto nového typu.

Náhle vychýlené kyvadlo poměru síly mezi útokem a obranou na pozici výhodné pro útok nezůstalo dlouho. Byly vyvinuty bastionové pevnosti, raně novověká dělostřelecká fortifikace. Hradby se snížily, rozšířily a zmohutněly, aby skýtaleny menší a odolnější cíl. Proměnily se na geometricky uspořádané obezděné zemní valy. Navíc nové fortifikace sloužily primárně jako palebná postavení pro obranné dělostřelectvo a střelce z ručních zbraní.

13 GEOFFREY PARKER, *The „Military Revolution, 1560–1660“. A Myth?*, in: *The Military Revolution Debate*, s. 37–54.

14 G. PARKER, *The „Military Revolution, 1560–1660“. A Myth*, s. 40. Jeho nejvýznamnější práce se zabývají španělským vojenstvím raného novověku a osmdesátiletou válkou – TÝŽ, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War*, London 1972. Parkerovy teze, že mořicovské reformy nebyly osamocené a paralelně k nim probíhal podobný modernizační vývoj ve španělských ozbrojených silách, nedávno rozvedl FERNANDO GONZALEZ DE LEON, *The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish army of Flanders, 1567–1659*, Boston–Leiden 2009; TÝŽ, *Doctors of Military Discipline: Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*, *The Sixteenth Century Journal* 27/1996, s. 61–85

15 G. PARKER, *The „Military Revolution, 1560–1660“. A Myth*, s. 48.

Bastionové pevnosti strhly nové události na druhou stranu, avšak za cenu astronomických nákladů na výstavbu, výzbroj a výstroj početné posádky.¹⁶ Parker tedy tvrdil, že především tato konkrétní změna ve vojenské technologii způsobila proměnu. Podle Parkera byly po většinu raného novověku války víceméně závislé na obléhání hlavních pevností a konflikty se v neuralgických regionech jako Flandry, Lombardie, Katalánsko nebo Livonsko často jevily jen jako série obléhacích tažení. Parker uvádí, že ostatně „většina generálů, včetně Mořice Navavského, si vůbec nekladla ambice svádět polní bitvy, které převažovaly pouze tam, kde bastionové pevnosti zhusta nebyly přítomny“.¹⁷

Pro Parkera se vojenská revoluce plně rozvíjí tam, kde vznikají bastionové fortifikace a jejich přítomnost je kauzace dalšího vývoje. „Většina z historických prací o válce se zabývá obléháními. Až do Francouzské revoluce, která změnila charakter vedení války, počet obléhání převyšoval počet polních bitev a držení nepřátelské pevnosti mělo vyšší cenu než výsledky průměrného vítězství v poli a pevnosti sloužily jako směnná hodnota pro výměnu za mír,“ píše John W. Wright.¹⁸

Roberts i Parker pracovali s odlišnou pramennou základnou a zaměřovali se na jiné oblasti. Přesto je možné jejich teze pokládat za komplementární. Parker v tomto smyslu Robertsovy teze doplňuje a jeho evidence, hovořící o tom, že ještě před nástupem nové technologie, taktiky i sociální disciplinace v pozemním vojsku se poměr síly mezi obranou a útokem výrazně proměňuje kvůli nástupu nového typu fortifikací, jsou velmi přesvědčivé.

Blackova rekonceptualizace

Dalších patnáct let debaty se neslo ve znamení materiálů, které operacionalizovaly Robertsovy a Parkerovy teze. V roce 1991 však vydal britský historik

16 JOHN A. LYNN, *The Trace Italienne and the Growth of Armies: The French Case*, *The Journal of Military History* 55/1991, s. 297–330. Podle Parkera začal teprve v tomto období prudký numerický růst evropských armád, odstartovaný právě koncepčním rozšiřováním a mohutněním bastionových fortifikací, strukturálně vyžadujících stále větší posádky, větší obléhací armády a generujících stále vyšší ztráty během obléhání. Během válek Ludvíka XIV. také mezi léty 1672–1714 stálo dobytí jedné bastionové pevnosti v průměru 7 000 padlých a raněných. Pro ilustraci, to je téměř dvakrát více, než činily ztráty obou stran v roce 1600 v bitvě u Nieuwpoortu, nejvýznamnějším polním střetu nizozemské a španělské armády během osmdesátileté války za nezávislost. Lynnovi se tak podařilo Parkerovy teze převést do konkrétních evidencí a v podstatě je potvrdit.

17 G. PARKER, *The „Military Revolution, 1560–1660“. A Myth?*, s. 42.

18 JOHN W. WRIGHT, *Sieges and Customs of War at the Opening of the Eighteenth Century*, *The American Historical Review* 39/1934, s. 629.

Jeremy Black studii *Military Revolution? A 1660–1792 Perspective*,¹⁹ ve kterém zdůraznil spíše inkrementální charakter změn, uvažovaných Robertsem a Parkerem, a otupil narativní struktury, hovořící o prudkých změnách a revolucích. Místo jedné spojitě vojenské revoluce vidí Black nutnost rekonceptualizovat pojem.

Blackova koncepce druhé vojenské revoluce klade důraz na období let 1660–1720, kdy podle něj došlo k neméně významným změnám v taktice pozemního vojska. To definitivně opustilo taktický tandem píka – mušketa s doutňákovým zámkem. Po vynálezu křesadlového zámků a bajonetu se standardní zbraň pěchoty stala univerzální mušketa. V návaznosti na to výrazně vzrostla taktická mobilita pěchoty a její palebná síla, protože rychlost nabíjení a střelby se zvýšila nejméně dvojnásobně. Black klade důraz zejména na technologickou proměnu u pěšího vojska. „Vynález bajonetu dramaticky proměnil způsob vedení pozemního boje a byl důležitější než jakákoli z taktických změn, zdůrazňovaných Robertsem. Vedl k opuštění píky a pikenýrů, obsluhujících tuto těžkou a nesnadno ovladatelnou zbraň.“²⁰ V letech 1690–1704 takto byla technicky posílena a standardizována pěší výzbroj prakticky po celé Evropě. Od druhé čtvrtiny 18. století zase nastupovala výrazná modernizace a standardizace dělostřelectva, která znovu proměnila poměr síly mezi útokem a obranou v pevnostní válce. Za třetí došlo ke kvalitativnímu vzestupu a zesílení válečného loďstva, hlavně co se týče hlavních námořních mocností Anglie a Nizozemí.

Shrnutí konceptualizací procesu vojenské revoluce

Pokud shrneme všechny tři směry uvažování, můžeme říci, že tyto koncepce nepředstavují kvalitativně odlišná paradigmatata, ale rozšiřují původní hypotézu, že v raném novověku došlo ke kvalitativně i kvantitativně zásadní procesualní změně evropského válečnictví, která vykazala mimořádné následky na vývoj evropské civilizace a modernity. Tato změna byla způsobena především vývojem vojenské technologie a taktiky a souvisejícími změnami v sociální organizaci kolektivního násilí – vojenství.

19 JEREMY BLACK, *A Military Revolution? A 1660–1792 Perspective*, in: *The Military Revolution Debate*, s. 95–116. Podrobnější konceptualizace stejné kritiky TÝŽ, *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*, London 1997.

20 JEREMY BLACK, *European Warfare 1660–1815*, London 2003, s. 38–39.

Pro nás je ale důležitá teoretická okolnost, který vyplývá z těchto historiografických koncepcí: všechny tři koncepce se mlčky spoléhají na neproblematickou kauzální spojitost a reálnou ontickou existenci procesu vojenské revoluce.

Právě na toto místo jsem se zaměřil. Jak by bylo možno teoreticky rozpracovat Parker/Blackovu teorii vojenské revoluce? Jak lze v rámci historické sociální vědy podpořit ideu kauzálně spojitého vývojového procesu vojenské revoluce, závislého na dynamice vývoje raně novověké fortifikační technologie? Parker v podstatě říká, že vývoj evropského vojenství po příštích téměř tři sta let závisel na poměru síly mezi obranou a útokem v pevnostní válce. Kapitalizace i schopnost mobilizace lidských sil v raně novověkém státě, to vše se otáčelo kolem vojenského inženýrství.

Položil jsem si výzkumnou otázku, zdali a za jakých podmínek je na vojenskou revoluci možné nahlížet jako na dlouhodobý vývojový proces, poháněný imanentním vývojem vojenské fortifikační technologie.

Souvislosti s historickou sociální vědou

V tomto ohledu neexistuje příliš mnoho styčných bodů s historickou sociální vědou. Její autoři většinou přijali tandemem Parker/Black doplněné Robertsovy teorie a začlenili je do vlastních koncepcí. Jejich vnitřní strukturu a principy kauzality a dynamiky jednoduše akceptovali.

Prvním autorem historické sociální vědy, který se zabýval teorií vojenské revoluce, byl až Michael Mann, autor IEMP modelu, konstruujícího společnost coby konglomerát různých mocenských sítí. Jedna z nich je moc vojenská, způsob, jakým společnost organizuje kolektivní násilí. V díle *The Sources of Social Power*²¹ Mann přijímá Robertsovu teorii, doplněnou o Parkerovy argumenty. Tvrdí, že mezi léty 1540–1660 došlo v Evropě k výrazným změnám vojenské organizace, která spočívala hlavně na zavedení bastionového opevnění a nové taktiky pozemního vojska, vycházející z nizozemsko-švédských reforem.²² Mann rovněž zcela přejímá hlavní argument autorů teorie vojenské revoluce, když spatřuje technologicko-taktické změny ve vojenství jako kauzální příčinu výrazných změn sociální organizace.²³

21 MICHAEL MANN, *The Sources of Social Power*, díl 1: *A history of power from the beginning to AD. 1760*, Cambridge 1986.

22 M. MANN, *The Sources of Social Power*, díl 1, s. 453.

23 M. MANN, *The Sources of Social Power*, díl 1, s. 454.

Druhým a posledním autorem, který se procesem vojenské revoluce zabýval, je Sinisa Malešević, který ve své práci *Sociologie války a násilí* také v jádru přijímá tezi, že technologické a vojensko-taktické změny, související zejména s tím, jak v polovině 16. století nastalo „masové rozšíření snadno ovladatelných ručních palných zbraní“, jsou primárním zdrojem kauzality procesu.²⁴ Kromě toho ale dodává další faktor – fenomén proto-ideologie, čímž míní zejména protestantskou náboženskou orientaci hlavních aktérů jako Mořice Nasavského nebo Gustava Adolfa. Malešević vytváří dva teoretické koncepty, a to tzv. kumulativní byrokratizaci donucování a centrifugální ideologizaci násilí. Obecně ale i on pouze přijímá Robertsovy a Parkerovy teze, doplňuje je o weberiánský pohled na primát vojenské disciplíny a její postupný přesah do společnosti a tuto syntézu uktovuje v nových teoretických pojmech.²⁵

Výzkumný problém a otázka

Vidíme tedy, že došlo k rozsáhlé shodě v názorech na kauzální příčiny procesu i v jeho následcích na sociální sféru. Žádný ze zmíněných autorů se ale nezabýval vojenskou revolucí v tom smyslu, že by ji explicitněji zkoumal jako dlouhodobý sociální vývojový proces a použil specifickou metodologii k analýze některé z historicky vyřčených tezí o jeho kauzalitě a průběhu. Zatím neproběhlo zkoumání podstaty Roberts/Parker/Blackovy teze, tzn. zda vývoj vojenství s důrazem na fortifikační technologie vůbec mohl být uvažován jako zdroj kauzality v tomto procesu.

Právě o to se pokouším ve své práci. Jako výchozí tezi jsem přijal Parker/Blackovo rozvinutí Robertsových teorií a pokusil jsem se nalézt teoreticko-metodologické nástroje pro zkoumání takto pojatého vývojového procesu. Moje základní výzkumná otázka byla následující: Jaká byla kauzalita, dynamika a struktura parkerovské vojenské revoluce v raném novověku?

Dějiny a vývojovost

Prěsvědčení o vývojovosti fenoménu, který je označován jako vojenská revoluce, bylo dosud vyjadřováno implicitní formou, spoléhající se na jistotu kontinuity,

24 SINISA MALEŠEVIČ, *The Sociology of War and Violence*, Cambridge 2010, s. 109.

25 Malešević stejně jako Günther Rothenberg v tomto přejímají a rozvíjejí teze MAXE WEBERA, *The Meaning of Discipline*, in: *From Max Weber: Essays in Sociology*, (edd.) H. H. Gerth, C. Wright Mills, New York 1946.

kauzality a totality procesuálních dějin. Nabízelo by se vzpomenout na první zformulovanou kritiku ze strany Georga Simmela z roku 1892, která uváděla, že sled událostí nejsou dějiny samy o sobě, ale jeví se nám tak, pouze pokud je uchopíme vývojovými pojmy – jako například vojenská revoluce.²⁶ Roger Chartier poznamenává, že různé formy této kritiky, kterou po Simmelovi formuloval nejvýznamněji Max Weber, začaly být například ve francouzské historiografii recipovány až někdy v 60. letech 20. století,²⁷ v oblasti zkoumání procesu vojenské revoluce však takovýto kritický přístup uplatněn zatím nebyl.

Když chce historická sociální věda uchopit vývojový proces, tak naviguje mezi historickou Scyllou implicitního přesvědčení o substanciální vývojovosti dějin a sociologickou Charybdou, dědictvím „dědičného hříchu“, odvozujícího se především od Augusta Comta, tzn. rozčleněním teoretických přístupů sociologie na dvě domény – sociální statiku a dynamiku.²⁸ Comte a později Spencer a další chápali společnost pomocí organických metafor, kdy sociální dynamika měla být ekvivalentem fyziologie a sociolog měl studovat procesy, podobající se metabolismu. Společnost se měla vyznačovat přirozeným řádem, založeným na objektivně existujících zákonech,²⁹ a tento řád je substanciálně vývojový. Spencer, Marx nebo Durkheim do značné míry sdíleli toto základní přesvědčení.

Tato původní metafora duality se postupně proměnila na svého druhu paradigma, provázející historickou sociální vědu od samého počátku. Poté ji převzaly další teorie, zejména systémový model, typický například pro strukturní funkcionalismus.

Myšlenka, že existuje nutně substanciální a vývojová sociální realita, má v podobě ideje sociálního procesu jednu podstatnou vlastnost. Neustále předpokládá reálně ontologicky existující sociální systém a proces, časově tento systém proměňující. V historické sociální vědě se tak podle Piotra Sztompky postupně rozvinuly tři základní představy o sociálním procesu. Nejprve společenský vývoj, rozvíjení inherentní potenciality, pramenící z nepotlačitelné sociální tenze, kdy vývoj směřuje ke konečnému stavu, což „snadno degeneruje do fatalistického a mechanického pohledu na změnu“.³⁰ Zde bychom mohli uvést například

26 JAN HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*, Praha 2009, s. 58.

27 ROGER CHARTIER, *Na okraji útesu*, Praha 2010, s. 217–236.

28 PIOTR SZTOMPKA, *The Sociology of Social Change*, Oxford 1993, s. 3.

29 HELENA KUBÁTOVÁ, *Zakladatelé sociologie a jejich koncepce dějinného vývoje*, in: *Historická sociologie*, (ed.) Jiří Šubrt, Plzeň 2007, s. 8.

30 P. SZTOMPKA, *The Sociology of Social Change*, s. 8.

Comta a jeho představu tří stadií vývoje lidské společnosti. Druhou možností je společenský cyklus, pohyb jdoucí v kruhu na základě trvalé oscilace sociálního systému, přičemž procesualita sociální změny je krátkodobá a zvrtná (například Sorokin nebo Spengler). Třetí byla idea sociálního pokroku, přidání hodnotové dimenze k ideji společenského vývoje, majícího zde uskutečnit preferované hodnoty (typickým autorem je zde Marx).

Zřetelně vidíme společné přesvědčení o neproblematické ontické existenci společnosti a jejích vývojových procesů. Postupně se tak teoreticky vytvořila autonomní doména, představující pro mnoho autorů historické sociální vědy a historiografie jasný *common sense*. „Tato verze sociální teorie se totiž stala východiskem našeho mentálního naprogramování.“ Myslíme si, že „existuje sociální kontext, v němž se odehrávají nesociální aktivity“, že nepochybně existuje sociální jsouco, obdařené zvláštní vývojovou kauzalitou, kterou nelze vysvětlit z jiných oblastí, jak píše Bruno Latour.³¹

Jsem přesvědčen, že tento přístup by byl pro zpracování vývojového procesu vojenské revoluce již antikvovaný. Otázkou však zůstává, jakým způsobem pojmout nesubstanční teorii historického sociálního vývojového procesu. Jak rekonceptualizovat dosavadní většinový pohled?

Bruno Latour a actor-network-theory

Kolem pojmu *actor-network-theory* (ANT) se zprvu zejména v kontextu sociologie vědy rozvinulo teoretické myšlení, mající s tématem úzkou souvislost. Francouzský sociolog Bruno Latour vystavěl metateoretické schéma, snažící se desubstancionalizovat společnost a její diachronní rozměr.³² Latoura je možné zařadit do individualisticko-subjektivního směru, jehož klíčovým pojmem je jednání (*agency*) a aktér. Jeho teorie je konstruktivistická a přináší výrazné rozšíření pojmu *agency*, který vztahuje nejen na aktéry-subjekty, ale i na předměty, objekty.³³ Ve své

31 BRUNO LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford-New York 2005, s. 4.

32 Metateoretická schémata zde chápu tak, že nejsou teorií „v tom smyslu, že by vysvětlovala specifickou třídu událostí, nýbrž tím, že vysvětlují základní problém, jemuž je příslušná teorie určena“ – srov. JIŘÍ ŠUBRT, *Aktér, jednání a struktura v mikro- a makrodimenzi sociální reality – Příspěvek k teoretickým diskusím v soudobé sociologii*, Praha 2011, s. 9.

33 Takto by bylo možné Latoura začlenit například do Waltersova schématu hlavních teoretických přístupů současné sociologie – J. ŠUBRT, *Aktér, jednání a struktura v mikro- a makrodimenzi sociální reality*, s. 13.

podstatě znamená Latourova teorie pro naše účely snahu opřít vysvětlení dějinné kontinuity a procesuality o teoreticky ukotvenou analýzu jednání dějinných aktérů.

Moje snaha o teoretické zkoumání procesu vojenské revoluce se opřela právě o tento kritický teoretický přístup. Latourovy teorie jsem přijal jako kognitivní nástroj, relativně ucelený způsob, jak hledět na sociální realitu a na dějiny jako na něco dynamického, plného sociální změny, nikoli však nesporně ontologicky jsoící a kauzálně vývojové.

Podle Latoura sociální řád nemá specifickou ontickou kvalitu, nemáme k dispozici sociální sílu schopnou vysvětlit působení sil dalších domén. Společnost pro něj „není v žádném případě kontext, v němž je všechno zarámováno, ale spíše by měla být konstruována jako jedno z mnoha pojítek, obíhajících v soustavě jsoících“.³⁴ Sociální je zde nesubstanční, souhrn asociací heterogenních prvků. Společnost podle jeho přístupu neexistuje sama o sobě, ale je to pouhá dynamická věčně se obnovující rovnováha těchto spojení. Když Latour hovoří o společnosti, „je to pohyb, kterému se může stát, že nenaváže následující spojení a nepodaří se mu vytvořit soudržný soubor“.³⁵

Pokud Latour chápe společnost jako cosi neustále dynamického, je jasné, že její statická verze neexistuje. Společnost je tak nesubstanční akcidentální souhrn nejrůznějších vývojových procesů, které se proplétají, vznikají a zanikají. Není to negace sociální jako takového, ale jeho nové teoretické sestavení.

Latourova základní kritická pozice zní, že to, co se má vysvětlit, bylo podsunuto jako samotné vysvětlení. Sociálně je podle něj možné uchopit pojmem asociace, kdy existují pouze proměnlivé shluky a konfigurace akcidentů, které se nám jako jediné nabízejí ke zkoumání.

Pro zkoumání vývojového procesu vojenské revoluce je Latourova teorie vhodná, protože se soustřeďuje na situace, kdy „převládají inovace“, kdy hranice sociálních skupin nejsou jisté, kdy fluktuuje spektrum entit, které je nutno uvažovat.³⁶ Latour zde používá dosti odvážnou metaforu o tom, že klasická sociologie je cosi jako prerelativistická fyzika, zatímco sociologie sociálního už je relativistická.³⁷

34 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 5.

35 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 8.

36 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 12.

37 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 12.

Z Latoura je možné odvodit tři teoreticko-analytické roviny, na které je nutné soustředit se během zkoumání vývojového procesu vojenské revoluce, a to za prvé sociální skupiny a jejich diachronní dimenze, za druhé aktérství a odmítnutí jeho primordality (aktér není nejdůležitějším zřídlem jednání) a za třetí podstatu objektů, neboli úvahu o tom, kdo a co všechno má *agency*.³⁸ Konkrétní model pro zkoumání procesu vojenské revoluce jsem vytvářel právě pomocí operacionalizace těchto tří rovin, které Latour nazývá nejistotami nebo kontroverzemi.

První nejistota – sociální skupiny a aktéři

Sociální svět je neustále zmítán různými zdroji seskupování. Jako aktéři jsme začleňováni do skupin hlavně pro zdůraznění jejich relevance. Velký podíl na tom mají specialisté, společenští vědci. Latour se táže, „kdo by věděl, jak používat termín ‚nevědomí‘ bez Freuda“, nebo „kdo by byl schopen odsuzovat odcizení bez Marxe“, tedy existuje mnoho způsobů, jak uspořádat aktéry do skupin, ale všechny jsou mimo jiné teoretickým výkonem těch, kteří na aktéry hledí.³⁹ Samotný výraz skupina je inherentně bez významu.

Jak charakterizovat sociální skupinu? Za skupinu prvořadě vždy někdo hovoří a vyjadřuje se, existují specialisté, „ospravedlňující existenci skupiny, vyzývající pravidla a precedenty, a jak uvidíme, poměřující jednu skupinu s druhou“.⁴⁰

Za prvé změna vymezení a hranic skupiny se děje pouze na úkor skupiny jiné a pro každou skupinu existuje seznam „anti-skupin“, všechny skupiny neustále mapují „sociální kontext“ a vymezují se.⁴¹ Definování skupiny je jedním z neustálých zaměstnání nejen sociálních vědců, ale také skupiny samotné. Změna skupiny tedy znamená zároveň změnu definice, nové vymezení, každá skupina podle Latoura vyžaduje jasnou hranici.⁴²

Během neustálého vymezování a přeskupování po sobě skupiny zanechávají stopy (historické prameny), které je možné zkoumat. Sociální skupina tak není

38 JAKUB MAREŠ, *Bruno Latour: otevřete dveře ne-lidskému*, in: Soudobá sociologie IV: Aktuální a každodenní, (ed.) Jiří Šubrt, Praha 2010, s. 257. Další dvě Latourové nejistoty, týkající se povahy faktu přírodních věd a diskusí o empirickém statusu sociálních věd, nebylo třeba operacionalizovat pro účely tohoto tématu.

39 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 28.

40 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 31.

41 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 32.

42 J. MAREŠ, *Bruno Latour: otevřete dveře ne-lidskému*, s. 259. Skupinu je podle tohoto přístupu nutné sledovat hlavně pomocí jejích kontroverzí vůči ostatním skupinám.

podle Latoura definovatelná nějak ostentativně jako pevný objekt nebo entita, ale pouze takto performativně. „Skupiny nejsou mlčenlivé věci, ale spíše provizorní produkty neustálého povyku, způsobeného miliony proti sobě jdoucích názorů na téma, co je ona skupina zač a kdo se k ní jak vztahuje.“⁴³

Za druhé, skupina se vždy vymezuje negativně, ve srovnání se staršími nebo jinými skupinami, označovanými jako archaické, zastaralé apod. Každá skupina tedy závisí také na svém seznamu „anti-skupin“.

Za třetí, je třeba si uvědomit, že sociální vědci jsou právě jedni z mluvčích, kteří skupiny vymezují a přispívají k jejich existenci. Sociologie není nikdy něco objektivního, vrhajícího pouze nezaujatý pohled zvenčí, něco zcela nezávislého na aktérech. „Pro sociology asociací je studium jakékoli skupiny jakýmkoli sociálním vědcem naprosto neoddělitelnou součástí toho, co přivádí takovou skupinu k bytí, trvání, úpadku nebo vymizení.“⁴⁴ Sociologové jsou také sociální aktéři.

Pokud bychom měli začít shrnovat první Latourovu nejistotu, jde o to, že žádná sociální skupina neexistuje substanciálně, sama o sobě, ale musí být neustále udržována („no work, no group“).⁴⁵ Takové skupiny ale přesto lze stopovat, jde jen o to pochopit, že sociální agregáty nemohou být definovány nijak ostentativně, ale vždy jen a pouze performativně.

Tradiční ostentativní definice nepotřebuje dokládat, jak se skupina udržuje, ale sociolog asociací to musí objasnit. Sociální svět (v naší operacionalizaci sociální proces) nedisponuje obrazně řečeno sociálním lepidlem, které by všechny asociace drželo věčně pohromadě. „Pokud tanečník přestane tančit, tanec skončil.“⁴⁶ Z toho plyne, že pokud chceme hovořit o procesu, je nutné mezi všemi jeho komponenty doložit vzájemně provázaný interdependentní pohyb, který není nikde přerušen zásadním způsobem.

Toto je rozdíl mezi ostentativní a performativní definicí vývojového historického procesu. Latour typicky shrnuje, že „objekt performativní definice mizí, pokud není performován – nebo setrvává, což znamená, že se předávání chopili jiní aktéři“, jiné médium – kterým ale nemůže být nějaká substanciální představa „sociálního světa“.⁴⁷

43 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 31.

44 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 33.

45 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 34.

46 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 37.

47 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 38.

Zde Latour vidí jako nutné vyjasnit rozdíl v produkci sociálního na příkladu dvou pojmů – zprostředkovatelé a mediátoři. Zprostředkovatel přenáší smysl bez transformace, definice vkladu je stejná jako výsledku. Dobře naprogramovaný počítač je přesně takovým zprostředkovatelem. Mediátor ale transformuje, narušuje, modifikuje význam elementů, které přenáší. Představme si například akademickou konferenci.

Klíčová Latourova úvaha jde tím směrem, že sociologie sociálního vytváření sociálních agregátů chápe hlavně jako dílo zprostředkovatelů, ale sociologie asociací jako dílo mediátorů. Toto je velmi podstatný rozdíl.

Sociologie ANT nemá žádný společný typ sociálního agregátu a vidí nekonečný počet mediátorů, což nás vede k závěru, že Latourem půvabně použitý příklad je ve svém důsledku možné metaforicky číst jako přitakání tomu, že to, co vnímáme jako sociální realitu, je opravdu ono nekonečně heterogenní kontinuum, které není možné konceptuálně univerzálně zpřehlednit a zredukovat, společnost a kultura je „historicky relativní, neustále proměnná“.⁴⁸

Operacionalizace první Latourovy nejistoty

Sociální skupinou, která především promlouvá do parkerovsko/blackovské koncepce vojenské revoluce, jsou hlavně ti, kteří participují na pevnostní válce, přesněji řečeno ti, kteří pevnosti projektují, staví, dobývají a hájí. Všechny tyto čtyři interdependentní funkce byly v raném novověku závislé na expertním vědění jediné sociální skupiny, vojenských inženýrů. Zavedl jsem tedy pojem sociální skupina vojenského inženýrství, do níž spadají především vojenští inženýři a vojáci a velitelé s touto kompetencí.

Primární a nezastupitelnou roli v této skupině hrají vojenští inženýři. Oni jsou Latourem zmiňovaní specialisté se zvláštním statusem, mající vliv na vymezení hranic a dynamiku skupiny.⁴⁹ Pokud Latour hovoří o tom, že takoví specialisté hlavně „vzývají pravidla a precedenty“, tak přesně toto bylo hlavním prostředkem, jímž vojenští inženýři upevňovali svůj často komplikovaný sociální status.⁵⁰ Pokud není podle Latoura skupina bez vůdce, potom by neexistovalo raně novo-

48 J. HORSKÝ, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*, s. 108. Koncepce heterogenního kontinua pochází od bádenských novokantovců a Maxe Webera, později se jí zabývá i německý historik Jürgen Kocka.

49 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 21.

50 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 31.

věké inženýrství, oscilující mezi teoretickým i praktickým vůdcovstvím Vaubanovým a Coehoornovým, jako autorů dvou odlišných paradigmat konstrukce i dobývání bastionové pevnosti.

Pokud je řeč o tom, že skupina je především performativně vymezená a proměnlivá, poté se znovu zadíváme na to, jakým způsobem se v diachronní perspektivě proměnilo vojenské inženýrství – jak se pohybovalo od prvotního velmi nekohezního kosmopolitního společenství cestujících inženýrů, nechávajících se vcelku libovolně najímat na lukrativní zakázky, až po finální strukturovanou, disciplinovanou a byrokratizovanou podobu vojenského inženýrského sboru jako instituce raně novověkého absolutizujícího se státu.

Rozhodl jsem se tedy sledovat vojenské inženýry od chvíle, kdy v tradiční kavalírské módě Itálie začátku 16. století přišli nabízet své služby například na papežský seminář, snažící se renovovat opevnění Věčného města po *Sacco di Roma*,⁵¹ až do okamžiku, kdy odložili krajky a na konci 17. století navlékli strohou uniformu státního vojenského inženýrského sboru.⁵² Právě toto velké přeskupení sociální skupiny, řečeno slovníkem ANT, po sobě zanechalo bohaté množství stop v podobě historických pramenů.

Skupiny také neustále propátrávají svůj sociální kontext a snaží se nalézt kontra-skupiny, vůči kterým by se vymezovaly. Tuto tezi můžeme operacionalizovat rovněž nejen jako spor stoupenců nejprve italské a staroholandské a posléze francouzské a novoholandské tradice, Vaubana a Coehoorna, ale také jako na počátku 18. století akcelerující spor o vůdcovství v této sociální skupině, který na sebe vzal podobu dichotomického sebevymezení vojenských inženýrů na straně jedné a armádních velitelů na straně druhé, snažících se netrpělivě obléhání pevnosti „urychlovat“ pomocí ignorování metodiky Vaubanova útoku a zdůrazňování mohutné dělostřelecké přípravy a následného hromadného útoku pěchoty. Takto měli být vojenští inženýři definováni jako ve skutečnosti nepodstatná anti-skupina, podřadná vzhledem k armádním velitelům.⁵³

51 Po *Sacco di Roma* uspořádalo papežství řadu tzv. římských seminářů, kde v kolegiu nejprřednějších vojenských inženýrů byl definitivně ukotven standard bastionové fortifikace – srov. HORST DE LA CROIX, *Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy*, The Art Bulletin 42/1960; SIMON PEPPER, *Planning versus fortification: Sangallo's project for the defence of Rome*, Fort 2/1976; JOHN RIGBY HALE, *Renaissance War Studies*, London 1983.

52 Zde zejména JANIS LANGINS, *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution*, Cambridge (Mass.)-London 2004.

53 JAMEL OSTWALD, *Vauban under Siege – Siege Efficiency and Martial Vigour in the War of the Spanish Succession*, Boston-Leiden 2007.

Latourův „sociolog asociací“ zkrátka a dobře potřebuje doložit, jakými prostředky se skupina neustále udržuje a upevňuje. Zde tedy budeme zkoumat, jak se sociální skupina vojenského inženýrství neustále performativně měnila a vymezovala na pozadí naznačených transformací.

Druhá Latourova nejistota – prolnutí sociálního jednání

Během operacionalizace první Latourovy nejistoty jsem dospěl k tomu, že sledování procesu podle aktérů, podle sociální skupiny vojenského inženýrství je oním jádrem rekonceptualizace vojenské revoluce. Jde o sledování řetězce performovaného a proměnlivého aktérství. Tento řetězec aktérství má ale ještě zvláštní vlastnost, kterou Latour vykládá v druhé nejistotě.

Když prohlásíme něco za sociální, pomyslně tím spojujeme množství znaků a entit, které ve skutečnosti mohou být dosti odlišné. Neproblematické užívání tohoto výrazu je v pořádku, pokud nezačneme tvrdit, že „sociální znamená skládající se z jednotné specifické substance“.⁵⁴ Druhá nejistota je tedy podle Latoura snahou vymezit se proti tomuto tichému předpokladu. Jinak řečeno, jde o heterogenní podstatu složek, z nichž jsou utvořeny vazby sociálního procesu.

Klíčová otázka druhé nejistoty je tato: „Když jednáme, kdo jiný ještě jedná? Jací činitelé jsou přítomni? Jaké neosobní síly? Pokud jsme akceptovali první nejistotu, víme, jak se skupiny musí performativně neustále reprodukovat.“⁵⁵ Sociální jednání ale není nikdy plně vědomé, je to podle Latoura konglomerát mnoha souborů činitelů. To je podstata druhé nejistoty.

Dovolil bych si parafrázovat Latourův geografický příklad: raně novověké bastionové pevnosti se zdají být náhodně rozptýleny po krajině, dokud archeologové neodhalí prastaré sítě cest a neuvědomí si, že velká většina pevností leží na strategických místech komunikací, po nichž táhly již římské legie.⁵⁶ Mohli bychom si tak říci, že ještě dnes je svého druhu Caesar aktérem a náš svět je plný takových jen zdánlivě cizorodých činitelů.

Každé jednání je v tomto smyslu složité, diverzifikované a heterogenní, „prolnuté“; Latour používá stěžejí přeložitelnou slovní hříčku, které se dá lépe porozumět v anglickém překladu – *overtaken* – *other-taken*.⁵⁷ Nesmíme tedy jako

54 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 43.

55 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 43.

56 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 44.

57 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 45.

klasická sociologie postulovat společný sociální charakter všech činitelů od samého počátku. Ve vztahu k aktérovi to znamená, že není primordiálním zdrojem jednání, ale něčím, co je k jednání do značné míry poháněno. Aktér je rovněž agregát. Aktér jedná, jako by hrál divadelní hru, ale nikdy není zcela jasné, kdo napsal její text.

To nás přivádí k druhému pojmu druhé Latourovovy nejistoty: sociální jednání je vždy dislokované, tzn. nějak distribuované, ovlivňované a překládané. Aktér je vždy „síťovým aktérem“ (actor-network).⁵⁸ Úkolem sociálních vědců je rozplést síť identit všech, kteří jednají a participují. Poučení, které si z toho vezmeme, je opakem obvykle vykládaného „sociálního vysvětlení“, nutnosti aktérská vysvětlení ihned převést a substituovat racionalizující interpretací.⁵⁹

Jak si tedy představit lépe onu prolnutost jednání?

Za prvé, činitele vždy něco dělají, což znamená, že mění stav věcí, což by se dalo interpretovat jako to, že máme nějaké, řečeno s Koselleckem, *minimum Vorher und minimum Nachher*, a to rozlišíme. Hovořit o činiteli bez transformace nemá smysl, neviditelný činitel nezpůsobuje změnu, nezanechává, „buď něco dělá, nebo nedělá nic“, nemůže existovat v liminálním stavu.⁶⁰ Psát o činiteli bez výkazu aktérství nemá smysl.

Za druhé, činitel je jedno, ale jeho figurace je věc druhá. Co znamená figurace? Představme si, že nějaký činitel přiměl zemské ženijní ředitelství v Praze, aby právě dokončenou pevnost Josefov v roce 1790 výrazně podhodnotilo dotací dělostřelecké výzbroje; tak drahá a sofistikovaná pevnost byla tak špatně vyzbrojená, že by nebyla schopna odolávat pravidelnému obléhání. Různí badatelé tomuto činiteli poskytují různé zhmotnění, podobu, figuraci – jeden prohlásí, že za to může reakce na smrt Fridricha Velikého a instinktivní snížení vnímané pruské hrozby, druhý řekne, že za to může akutní nedostatek státních financí, vyčerpáných současnou stavbou Terezína a Josefova a nákladným armováním původně zemní pevnosti Hradec Králové. Oba mohou přitom poskytovat validní vysvětlení.

Oč jde? Nikdo nemůže vědět, kolik činitelů je simultánně přítomno a působí v rámci jednoho aktéra, sociologové by tak podle Latoura neměli nikdy vykreslovat aktéra podle substance, nýbrž vždycky jako figuraci.

58 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 46.

59 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 49.

60 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 53.

Aktéři často vyslovují vlastní teorie jednání, aby vysvětlili, jak působí nějakí činitelé; mají vždycky nějakou svoji metafyziku, metateorii o tom, jak funguje sociální jednání. Zde má sociolog znovu zkoumat hlavně to, zda je činitel chápán jako zprostředkovatel nebo jako mediátor a zda má vlastní existenci, figuraci a oponenty; na tomto místě Latour shrnuje vymezující vlastnosti činitele, *agency*. Jde o to se mnohem více věnovat tomu, v jaké konkrétní figuraci činitel jedná, než abychom se snažili činitele nějak filtrovat a racionalizovat.

Toto všechno je samozřejmě o to obtížnější, čím déle ANT setrvává na tom, že činitelé jsou ze své podstaty mediátoři a nikoli zprostředkovatelé. Vklad v žádném případě jednoznačně nepredikuje výsledek. Činitelé jsou podle ANT mediátoři, uvádějící v pohyb další mediátory. Není možné vidět svět jako mapu, kde několik málo činitelů způsobuje celou řadu následků, které „nejsou nikdy více než pouhými efekty, výrazy nebo reflexemi něčeho jiného“.⁶¹ Svět teorie ANT je složitější.

Pokud parafrázujeme další Latourovu metaforu o aktérech, kteří nikdy nejsou loutkami, jež vodi nějakí velcí loutkáři, tak přestože Vaubanova autorita v případě francouzského inženýrského sboru byla skutečně neotřesitelná, z pramenů máme doloženou celou řadu případů, kdy jím vyškolení nebo jeho velení podléhající vojáci a inženýři jednali vyloženě svévolně, zpochybňovali jeho teorie a používali jiné postupy. Sociální jednání je vždy dvoucestné (nejen Vaubanovy teorie slouží ke vzdělávání a zkoušení vojenských inženýrů), ale nedisciplinovaní inženýři ovlivňují svým jednáním průběh válek a obléhání a zpětně vykazují vliv na velké teorie a způsobují jejich modifikaci. Louis de Cormontaigne si tak myslel, že ve svém *L'Art de Fortifier* prezentuje to nejlepší z Vaubana, ale ve skutečnosti předkládá novou koncepci, odporující všemu, co je patrné z Vaubanových nejvyšších projektů. Tak byl zpětně ovlivněn i pohled na velké Vaubanovy teorie.

Skutečné aktérství tedy není jednocestné; neodehrává se privilegovaně v mikro rovině proti makro, v jednotlivci spíše než v masách, v praxi spíše nežli v teorii. Skutečné jednání je *dislokální*, dvoucestné.⁶² ANT se dívá oběma směry.

Operacionalizace druhé Latourový nejistoty

Prolnutost jednání v případě procesu vojenské revoluce nám pomůže lépe porozumět dvěma v literatuře implicitně přítomným velkým problémům.

61 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 59.

62 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 60.

Za prvé, bastionové pevnosti bývají převážně hodnoceny jako projevy nějaké dominantní a sofistikované formy. Mám tím na mysli konkrétní pevnostní dispozici, jdoucí od prostého věnce bastionů a kurtin ve staroitalské škole, který je ve škole novoitalské obohacen ravelíny a krytou cestou, ve staro- a novoholandské například kontrgardami, až po nejsofistikovanější dispozici mezierské školy, se všemi jejími reduity v ravelínech, kavalíry na bastionech, lunetami na shromaždištích, oddělovacími zářezy coupure v lících klíčových prvků a mnoha dalšími typy objektů. Všichni významní autoři, jak doboví aktéři, tak pozdější historici a teoretici, se formou (dispozicí) pevnosti prominentně zabývají. Pojďme se spolu s ANT zeptat, co všechno mělo vliv na vytváření pevnostní formy u jednotlivých škol a inženýrů a jaká zde existuje diachronní souvislost prolnutí jejich aktérství? Jednoduše řečeno, co všechno vedlo ruku vojenského inženýra při rýsování? Inženýři nikdy nebyli naprostými individualitami, více než na kohokoli jiného se na ně hodí Latourovovy příklady o tom, že pokud někdo „myslí jako jeho generace“, tak nejlépe demonstruje jev historického sociálního prolnutí jednání.⁶³

Jde tedy o to vyložit dispoziční návaznost jednotlivých inženýrských škol, které jsou v literatuře obvykle pouze časově seřazeny za sebe a předpokládá se jakási jejich kauzalita. S tím se váže i velká dualita, která byla přítomna již od konce 15. století – otázka, zdali při rýsování dispozice pevnosti je důležitější geometrická, matematizovaná dokonalost a propracovanost, nebo „od oka“ pochycené válečné zkušenosti a praktické dovednosti, získané během obléhání.

Za druhé, geometrická dispozice a forma pevnosti se během 16.–18. století výrazně proměňovaly, především v závislosti na fenoménech, které jsem konceptualizoval jako svého druhu kritické prahy, tedy události, výrazně rekonfigurující teorii fortifikací a praxi pevnostní války, způsobující přehodnocování zažitých tradic a postupů. Soustředil jsem se v časovém rámci parkerovské vojenské revoluce (asi léta 1496–1714) zejména na první nasazení efektivního dělostřelectva, deklasujícího fortifikace, v italském tažení francouzského krále Karla VIII. v roce 1494,⁶⁴ na nulifikaci jeho účinnosti novou fortifikační tech-

63 Vojenské inženýrství se v raném novověku rozčlenilo do specifických stylů, zvaných školy: staro- a novoitalské, staro- a novoholandské, francouzské a staroněmecké. K tomu CHRISTOPHER DUFFY, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*, London-New York 1979; TÝŽ, *Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great*, London-New York 1985. Základní dobovou kategorizaci přináší JOHN MULLER, *A treatise containing the elementary part of fortification, regular and irregular. With remarks on the constructions of the most celebrated authors, particularly of Marshal De Vauban and Baron Coeborn*, London 1799.

64 MICHAEL MALLETT, CHRISTINE SHAW, *The Italian Wars 1494–1559*, Harlow 2012, s. 177–197. Dobové relace FRANCESCO GUICCIARDINNI, *The History of Italy*, London 1753.

nologií staroitalské a staroholandské školy. Období výrazné převahy obrany nad útokem, na příkladu obléhání pevnosti Ostende v letech 1601–1603;⁶⁵ na první efektivní standardní písemně vypracované metodiky obléhání pevnosti – systém paralela/sapa/baterie, zavedený Vaubanem, a to na příkladu obléhání pevnosti Maastricht v roce 1673;⁶⁶ na budování vojenské inženýrské byrokracie, konec tovaryšského systému, nástup standardizovaného vzdělávání a praktikování umění, na příkladu vzniku francouzského královského vojenského inženýrského sboru;⁶⁷ na zavedení moždírů, dělostřeleckých zbraní pro palbu vrchní skupinou úhlů, nutících obránce neustále se kryt, pokud možno v kasematových prostorách, a to na příkladu obléhání pevnosti Namur v roce 1694; na zavedení technologie ricochetovací palby, výrazně ztěžující situaci obráncům zejména na středním a nejším obranném pásmu, a to na příkladu obléhání pevnosti Ath v roce 1697;⁶⁸ na zavedení permanentních protiminových systémů, dramaticky komplikujících přibližování k pevnosti pomocí útočných zákopů, sap, a to na příkladu obléhání pevnosti Turín v roce 1706 a pevnosti Tournai v roce 1709.⁶⁹

Všechny tyto kritické prahy znamenaly výrazné zvýšení hladiny „prolnutí“ aktérství v sociální skupině vojenského inženýrství a mám za to, že jejich historicko-sociologické uchopení prostředky ANT přineslo hlubší porozumění problematice než jejich prosté chronologické seřazení a popis, jak je v historické literatuře běžné. Každý z těchto prahů totiž byl z hlediska vojenské vědy a fortifikační technologie kvůli prosté nutnosti akceptován a všechny společně postup-

65 Zejména OLAF VAN NIMWEGEN, *Maurits van Nassau and siege warfare (1590–1597)*, in: *Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands 1568–1648*, (ed.) Marco van der Hoven, Boston–Leiden 1997. Klasickou prací stále zůstává CLEMENTS R. MARKHAN, *The Fighting Veres. Lives of Sir Francis Vere and of Sir Horace Vere*, London 1888. Podrobnější studie PIET LOMBAERDE, *The Fortifications of Ostend during the Great Siege of 1601–1604*, Fort 27/1999.

66 OLAF VAN NIMWEGEN, *Dutch Army and the Military Revolutions*, Woodbridge 2010; SEBASTIEN LE PRESTRE DE VAUBAN, *Manual of Siegecraft and Fortification*, (ed.) George A. Rothrock, Ann Arbor 1969.

67 Zde je základní zejména již zmíněná Langinsova práce a také JAMES FALKNER, *Marshal Vauban and the Defence of Louis XIV's France*, London 2011.

68 Zejména JAMEL OSTWALD, *Vauban under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of Spanish Succession*, Boston–Leiden 2006; také TÝŽ, *Like Clockwork? Clausewitzian Friction and the Scientific Siege in the Age of Vauban*, in: *Instrumental in War: Science, Research and Instruments Between Knowledge and the World*, (ed.) Steven A. Walton, Boston–Leiden 2005.

69 Kromě obou zmíněných Duffyho prací srov. zejména GIOVANNI CERINO BADONE, *1706. Le Aquile i Gigli. Una Storia mai Scritta*, Torino 2007; ohledně obléhání Tournai také srov. JAMES FALKNER, *Marlborough's Sieges*, Brimstone 2007.

ně aditivně neustále zvyšovaly komplexitu oboru právě na pozadí prolnutého a dislokálního charakteru jednání v sociální skupině vojenského inženýrství, který se tím neustále prohluboval.

Třetí Latourova nejistota – aktérství objektů

Latour používá metaforu o tom, že když se začneme zabývat aktérstvím objektů, jsme jako fyzici, kteří tuší, že ve vesmíru se kdesi nachází množství neprobádané hmoty, zakřivující gravitační pole, ale nemáme o ní přesnou představu.⁷⁰

Pokud by si sociologie od počátku uvědomovala, že jednání je prolnuté, že to je konglomerát jiných vlivů a jednání, že je *other-taken*, jak píše Latour, tak by si uvědomila, že sociální svět je různorodý terén, kde se nedají provádět přílišné redukce. Zopakujme, že „sociální“ je v ANT logicky, jak Latour ukázal, definováno jinak – není to substance, ale spíše hnutí, transformace, přechod, performativně utvářená kvalita. Je to asociace mezi entitami, které samy o sobě substanciálně „sociální“ nejsou, „kromě okamžiku, kdy jsou společně uspořádány“.⁷¹

Každý klasický sociolog podle Latoura sociální vztahy podporuje celou řadou nějakých „věcných“, materiálních faktorů. Právě zde se objevuje problém, kdo a co jsou skuteční jednající aktéři. Plausibilní role objektů⁷² se objeví v okamžiku, kdy začneme mít pochyby, že základní sociální vazby mohou samy o sobě expandovat a udržitelně zvyšovat svoji komplexitu, navíc když si uvědomíme v duchu ANT, že sociální agregáty nemají za sebou nějaké esenciální „sociální síly“, které by je udržovaly.⁷³ Dalším důvodem je uvědomění si, že když aktér chce něčeho dosáhnout, „simultánně se obrací na lidské i ne-lidské spojení“.⁷⁴

Dříve bylo v sociologii jednání chápáno jako pouze něco úmyslného, orientovaného na smysl, co činí lidé. Vedle toho se spatřovala doména materiálních

70 J. MAREŠ, *Bruno Latour: otevřete dveře ne-lidskému*, s. 255.

71 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 65.

72 Aktérství toho, co označujeme jako objekty, je zajímavý problém, kterému se věnovalo jen málo autorů. Z významných příspěvků na toto téma rozhodně vynívá práce antropologa umění ALFREDA GELLA, *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Oxford 1998. Gell vytváří teorii, pokládající umělecké objekty nejen za mediátory sociálního jednání, ale také za sociálně jednající předměty, ekvivalenty postavy, kvazipostavy, s. 7. Gell zároveň upozorňuje na souvislosti s teorií daru Marcela Mause.

73 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor–Network–Theory*, s. 70.

74 J. MAREŠ, *Bruno Latour: otevřete dveře ne-lidskému*, s. 254.

kauzálních vztahů, které v žádném případě nejsou reflexivní nebo symbolické. Podle Latoura ale cokoli, co mění vztahy v onom ekvilibriu, jakým je společnost (dynamické a vývojové nesubstanční sociálně), je aktérem. Ony „pozemské nástroje“ ale jsou přece velmi důležité, jak píše Latour, „není možné (...) zatlouci hřebík bez kladiva“ a stejně tak není možné dopravit těžká obléhací děla k pevnosti bez dostupné vodní cesty nebo mnoha desítek tažných koní, zapřažených do nákladu. Latour dovozuje, že „tyto nástroje, podle naší definice, jsou aktéři, nebo přesněji, participanti na průběhu jednání, čekající na to, až se jim dostane figurace“.⁷⁵

Věci nejsou jen podklad pro lidské jednání, mohou jej také výrazně omezovat, nebo naopak pobízet apod. Ne-lidská *agency* je pro Latoura jasně přítomná. Je jasné, že *agency* objektů je nesouměřitelná s jednáním lidí, ale to neznamená, že neexistuje. Je jasné, že cihla působící gravitací na jinou cihlu v pevnostní hradbě působí jinak než zlaté prýmký na uniformě velitele pevnosti. Lidská činnost a jednání je podle Latoura vždy kolektivní v tom, že svádí dohromady různé typy jednání a působení. Pokud si představíme, jak skupina dělníků staví z cihel zeď, kontinuita sociální interakce podle Latoura nezávisí na propojení lidské-lidské, nebo materiální-materiální, ale spíše přelétavě lidské-materiální.

Sociolog by se ale neměl stát specializovaným technologem. Je lépe přidržet se původního vymezení, že jde o to studovat sociálně hlavně ve fázích, kdy se vytváří a vzniká nějaká nová asociace. S objekty je to přirozeně totéž jakmile je ona obrazná zeď z cihel postavena, tak už „nemluví“. Objekty se tak velmi rychle přesouvají z pozice mediátorů do pozice zprostředkovatelů, a je tedy nutné podle Latoura vynalézt nějaké specifické nástroje, jak je „rozmluvit“.

Operacionalizace třetí Latourový nejistoty

Pevnostní válka v raném novověku nesmírně závisela na danostech přírodního prostředí. Na tom, kdy napadne sníh a bude nutné armádu rozptýlit do kvartýrů, kdy zamrznou řeky, po kterých se mohlo plavit těžké dělostřelectvo. Na tom, kdy se na jaře znovu zazelená tráva a tažná zvířata nákladního trénu se budou moci napást čerstvé píče. Vojenství raného novověku v období před průmyslovou revolucí bylo ze všech stran sevřeno přírodními objekty.

Třetí Latourovu nejistotu jsem operacionalizoval jako zkoumání vlivu přírodních prostředí na pevnostní válku v raném novověku na následujícím příkladu:

75 B. LATOUR, *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory*, s. 71.

celá technologie staroholandské i novoholandské pevnostní školy velmi závisela na jednom faktoru, a tím byla voda a její cyklus v přírodě.⁷⁶ Během tzv. osmdesátileté války za nezávislost na Španělsku byla v Nizozemí v reakci na naléhavou potřebu výrazně zesílit obranyschopnost měst vyvinuta technologie čistě zemního provedení bastionové pevnosti, kdy pevnostní valy nebyly obezděny, nanejvýš zpevněny různými druhy ostatných křovin nebo palisádami. Důvod byl jasný. Výrazná úspora nákladů, zrychlení výstavby a vysoká pasivní odolnost vůči dělostřelbě.

Bylo zde však jedno velké ale. Defenzivní hodnota bastionové pevnosti podle staroholandské školy závisela na několika pásmech vodních příkopů. S příchodem zimy však příkopy zamrzly, nebyly *Sturmfrei*, nebránily překvapivému útoku pěchoty, která mohla po zemních valech, majících mírnější spád než obezděné hradby, často přímo zaútočit. Posádka tedy musela neustále odstraňovat led v příkopech a obecně pád teplot pod bod mrazu znamenal velkou hrozbu.

Mnoho staroholandských pevností bylo také postaveno u ústí řek do Severního moře. Zde voda do hry promlouvala ještě druhým způsobem: cyklus přílivu a odlivu proměňoval hladinu vody v příkopech. Třetí rovinou aktérství objektů na příkladu vody je možnost tzv. manévru vodou. Mnoho pevností bylo „vodních“ v tom smyslu, že se spoléhalo na rozsáhlé inundace v předpolí, vodotechnické vytváření velkých podmáčených a zaplavených ploch, přes které útočníci mohli stěží útočit. Systém hrází a stavidel kromě toho umožňoval do příkopů náhle vpustit velké množství vody. Víme na příkladu obléhání pevnosti Ostende, že obránci manipulovali s hráziemi a využívali přílivu, aby do nepřáteli obsazeného prostoru vpouštěli doslova valící se stěny vody.

Třetí Latourovu nejistotu – aktérství objektů – jsem tedy prozkoumával na příkladu něčeho tak zdánlivě obyčejného, jako je voda.

Úskalí psaní historicko-sociálního textu podle actor-network-theory

Při čtení a operacionalizaci Latourových tezí se neodbytně vkrádá na mysl možný problém s tzv. historickou intencionalitou, který se dotýká vztahu historie

⁷⁶ Zde jsem vycházel kromě obou zmíněných Nimwegenových prací také ze studií pokrývajících především dílo Simona Stevina, který byl *spiritus movens* staroholandské školy: J. T. DEVERSEE, G. VANDEN BERGHE, *Magic is No Magic. The Wonderful World of Simon Stevin*, Southampton-Boston 2008; CHARLES VAN DER HEUVEL, „*De Huysbou*“. *A reconstruction of an unfinished treatise on architecture, town planning and civil engineering by Simon Stevin*, Amsterdam 2003. Stevinovo základní dílo *De Sterctenbouwing Beschreuen door Simon Stevin van Brugghe*, Leiden 1594.

a narace. Latourův přístup je velmi obsáhlý a náročný a mohlo by se zdát, že se implicitně spoléhá ve své celistvosti právě na fenomén historické intencionality. To si nemyslím. Jak se ale vztahují k této otázce?

Paul Ricoeur ve svém *Čase a vyprávění* vytváří antropologicky založenou teorii, která vyprávění a zápletkování chápe jako transkulturní způsob, jakým symbolizujeme čas a jeho prožívání.⁷⁷ Není historická sociální věda, pokud se zabývá takovým tématem, jako je dlouhodobý vývojový proces vojenské revoluce (téma, do kterého temporalita promlouvá velmi podstatně), přehnaně závislá na narativních strukturách historiografie, z jejichž pramenů a evidencí čerpá?

Myslím si, že tomu tak není. Hlásím se k přesvědčení, že i historická sociální věda se nemůže vyhnout Ricoeurově Mimesis II, tzn. zápletkování a vyprávění, v tomto případě je i ona fikcí v přísném Ricoeurově smyslu, tedy jako „konfiguraci vyprávění, jehož paradigmatickým je zápletko“⁷⁸, text historické sociální vědy musí konfigurovat heterogenní a dávat do souladu nesouladné, protože pracuje s realitou jako heterogenním kontinuem, které je takové ze své podstaty.⁷⁹

Jsem přesvědčen, že bez jistého užití zápletkování, které ovšem není nahodilé, ale je postavené na pramenech a evidencích historické vědy a teoreticko-metodologickém korpusu historické sociologie, není možné zvláště v 16. století zcela exaktně syntetizovat heterogenní prvky, jako je například „významová odkázanost, propojující záměr, okolnosti, nahodilost“ procesu parkerovské vojenské revoluce, ale hlavně také refigurovat vyprávěný čas.⁸⁰ Historiografie a tedy i historická sociální věda vypráví, ale to ještě vůbec neznamená, že není možné odlišit fiktivní vyprávění od pravdivého. Hlásím se tedy k tomu, že by se podle Ricoeura historický výklad měl snažit přiblížit Mandelbaumově definici objektivity v tom smyslu, že soud je objektivní, pokud se „jeho pravda jeví tak, že vylučuje, aby byla pravdivá i její negace“, objektivita tedy pro Ricoeura znamená bezrozpornost.⁸¹

Na druhé straně jsem ale evidence historické vědy rekonceptualizoval. Mám tím na mysli to, že jsem teoreticky vytvořil entity výkladu historické sociální vědy tak, aby byly odlišitelné od entit vyprávění. Snažil jsem se používat entity (například poměr síly mezi útokem a obranou ve vojenství, nebo aktérství objektů,

77 PAUL RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, Praha 2001.

78 P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, s. 104.

79 JAN HORSKÝ, *Analýza makroprocesů v dějepisectví. Několik úvah o problematice propojení sociologických a historiografických postupů při studiu náboženských dějin*, Lidé Města 11/2009.

80 P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, s. 129.

81 P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, s. 249.

nebo sociální skupina vojenského inženýrství), které nejsou explicitní narativní strukturou, literární postavou, ale „společenskými silami, které působí v pozadí za činy jednotlivců“, v pravém smyslu anonymními silami.⁸² Společně s Latourem mám také za to, že aktéři jsou de facto kompozitní subjekty, že jejich jednání je dislokální a prolnuté, a takto jsem s nimi analyticky nakládal.

Stanovit arbitrárně nějakého individuálního aktéra a vystavět na něm historickou naraci by tak znamenalo porušit teoretický postulát prolnutosti, kompozitního charakteru *agency*. Takové sociální jednání by nebylo řečeno s Latourem *other-taken*, ale velmi zredukovaně *self-taken*. Vojenská historie ale v minulosti dělala právě toto. To, co my nazýváme procesem vojenské revoluce, vykládala prvořadě jako dílo velkých osobností Sangalla, Pacciotiho, Stevina, Vaubana nebo Coehoorna.

Když tímto způsobem operacionalizuji Latourovu actor-network-theory pro zkoumání vojenské revoluce, tak v žádném případě nemám ambici, kterou by Ricoeur popsal jako historickou intencionalitu, tzn. nějakým způsobem v konfiguraci historického času skrze aktérství zachytit celistvost dějin a konkrétní epochy a procesu. Zaměřil jsem se pouze na zkoumání struktury a dynamiky procesu vojenské revoluce podle triády Roberts/Parker/Black. Jde mi o snahu dosáhnout „teoretického vysvětlení historických změn“.⁸³ Právě takto německý historik Volker Kruse klasifikoval historickou sociologii, tedy jako snahu teoreticky zakotvit a odvodit vysvětlení průběhu dějin, vysvětlit pomocí sociologické teorie historické změny.

Značné množství historiků se v minulosti spoléhalo a někteří stále spoléhají na ontologickou jistotu substantiálního charakteru, kauzality a totality dějin. To jsem nechtěl. Podle Kruseho obecného pohledu na historickou sociologii jsem v této práci vycházel z přesvědčení, že takové implicitní vlastnosti dějin není možné mlčky předpokládat, ale pokud chceme uvažovat o kontinuitě a kauzalitě dějin, je nutné ji konkrétně teoreticky podpořit a ukotvit. Vojenští historici, zabývající se teoriemi vojenské revoluce, ale staví své práce právě na těchto předpokladech.

V této práci jsem se proto pokusil navrhnout jiné „čtení dějin“, které se snaží být historickým výzkumem, odmítajícím obvyklé tiché předpoklady. Snažil jsem se ukotvit představu o dlouhodobém vývojovém procesu vojenské revoluce a jeho kauzalitě v sociologické teorii, kladoucí na přední místo jednání dějinných aktérů, *agency*. V tomto smyslu považuji takové čtení dějin na základě Latourovu teorie za cestu, která není arbitrární a jejíž pojmy nejsou autonomní vzhledem k minulosti.

82 P. RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, s. 270.

83 J. HORSKÝ, *Analýza makroprocesů v dějepisectví*, s. 6.